

ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИЙ РЕЖИМ І ЙОГО РОЛЬ У ВИЗНАЧЕННІ ФОРМИ ДЕРЖАВИ

Наукові праці МАУП, 2014, вип. 1(40), с. 115–121

Досліджено поняття державно-правового режиму як одного з основних елементів форми держави. Особлива увага приділяється обґрунтуванню методологічного потенціалу поняття державно-правового режиму для аналізу специфіки взаємозв'язку держави та права у конкретних суспільно-історичних умовах.

Конституційний розвиток сучасної України, який наразі набуває чітких процесуальних форм у процесі діяльності Конституційної Асамблеї та під впливом конституційної модернізації України, значно актуалізує цілий ряд питань загальнотеоретичного характеру, що пов'язані з визначенням базових понять, які визначають характер організації і діяльності Української держави, а також методи і способи її взаємодії з громадянським суспільством. Зокрема, про важливість цих проблем пише А. Яковлев, на думку якого серед головних проблем модернізації Конституції України, які напряму пов'язані з подальшою демократизацією держави і суспільства, слід визначити, у тому числі, й конституційне закріплення усіх елементів форми держави [1]. Водночас, усталена увага науковців та юристів-практиків, які займаються питаннями державотворчості, до окремих елементів форми держави не повинна залишати осторонь фундаментальні теоретико-методологічні студії родового поняття форми держави. Особливо, як доводить С. Сєрьогіна, це питання актуалізується в усіх тих випадках, коли предметом юридичного аналізу стає не просто певна абстрактно взята держава, а така держава, яка вивчається та досліджується у контексті її взаємодії з суспільством [2]. Таким чином, наразі особливого теоретич-

ного і практичного значення для сучасної науки теорії держави і права, а також для теорії конституційного права, набуває проблематика конкретизації загального поняття форми держави та виявлення стійких зв'язків і закономірностей співвідношення між цим родовим поняттям та його складовими, однією з яких є державно-правовий режим.

Утім, наголошуючи на теоретично-науковій та практичній значущості зазначеної проблеми, слід акцентувати увагу на тих причинах, які істотно підвищують рівень її актуальності. Відзначимо найважливіші з них. По-перше, з-поміж усіх елементів форми держави поняття державно-правового режиму, на думку Т. Дроботової, виявляється чи не найбільш дискусійним у юридичній спільноті [3]. З одного боку, це зумовлено потребою термінологічного узгодження цілого ряду близьких за змістом понять (як-то: державно-правовий режим, політико-правовий режим, політичний режим, режим організації і функціонування публічної влади тощо), а з другого, за словами В. Медведчука, це пов'язано з тим, що саме поняття "державно-правовий режим" має істотну аксіологічну завантаженість. Тобто йдеться про цілий ряд цінностей та принципів, які визначають насамперед специфіку співвідношення права, суспільства (наразі мається на

увазі така його форма, як громадянське суспільство у значенні, що обґрунтовує В. Ковальчук [4]) та держави, органічно входять до змісту поняття державно-правового режиму і потребують свого наукового та нормативного уточнення [5]. По-друге, проблематика державно-правового режиму, а також його роль у визначенні форми держави набуває актуальності з огляду на загальні процеси формування і розвитку нової правової доктрини та трансформацій правової системи, які характерні для нинішнього стану розвитку держави і права в Україні. Справді, виходячи із загального тлумачення правової доктрини І. Семеніхіна як зумовленої характером політико-правової культури суспільства системи ідей та наукових поглядів на право, актуальних напрямів розвитку правової системи, що є концептуальним підґрунтям нормотворчої, правозастосовної і правотлумачної діяльності [6], слід погодитись з тим, що формування нової правової доктрини нерозривно пов'язано з переосмисленням характеру взаємозв'язків між суспільством, правом і державою, які відображаються у змісті поняття державно-правового режиму. Причому, правова доктрина покликана не лише адекватно відображати ті чи інші об'єктивно наявні зв'язки, а й надавати певну науково обґрунтовану модель, у якій запропоновані оптимальні форми та механізми взаємодії держави, суспільства і права. Ці питання є актуальними й у разі звернення до аналізу більш широкого поняття “правова система” та генезису правової системи України у європейському контексті [7]. По-третє, проблеми нормативного визначення поняття державно-правового режиму з необхідністю постають у ході діяльності Конституційної Асамблеї, оскільки у змісті цього поняття органічно поєднані два типи фундаментальних для сучасного конституціоналізму зв'язків: “держава – право” і “держава – суспільство”. З цього погляду, досліджуючи державно-правовий режим, з необхідністю порушуються такі фундаментальні для сучасного державотворчого і правотворчого процесу питання, як: правовий порядок (його зміс-

товний аналіз у світлі сучасної конституційної модернізації надає А. Крижановський [8]), правовий лад, правозастосовна практика тощо. Більше того, сам факт відображення у змісті цього поняття базисної для юридичної науки кореляції “держава – право” і формально-логічно, і змістовно пов'язує його з процесом постання України як правової держави, забезпеченням принципів верховенства права, законності, пріоритету прав і свобод людини і громадянина [9]. Усе це істотно підвищує актуальність дослідження ролі державно-правового режиму у визначенні та конституюванні форми держави як з позицій теорії держави і права, так і науки конституційного права.

Отже, приступаючи до аналізу змісту поняття державно-правового режиму, слід зазначити наявність декількох теоретико-методологічних підходів до його визначення. Значною мірою цей факт пояснюється специфікою тлумачення тими чи іншими авторами співвідношення понять державно-правового і політичного режимів. Справа у тому, що усталеним для теорії держави і права є підхід, який фактично запозичує поняття “політичного режиму” з політологічних досліджень і використовує його для опису форми держави. У цьому сенсі доволі показовим є те, що до сьогодні у багатьох теоретично-правових дослідженнях при вивченні форми держави використовується саме поняття політичного, а не державно-правового режиму. Як приклад, можна навести позицію російських дослідників Р. Енгібаряна та Ю. Краснова, які доводять, що політичний режим постає як “сукупність методів реалізації політичної влади, підсумковий політичний стан у суспільстві, який складається у результаті взаємодії та протиборства різних політичних сил, функціонування всіх політичних інститутів” [10, 194] і є складовою більш широкого поняття форми держави. Але, якою мірою такий підхід дає відповідь на ті запитання, що ставить перед собою саме юридична, а не політична, наука? По суті, у разі застосування поняття політичного режиму при визначенні форми держави вся увага

переноситься лише на один тип суспільних відносин, якими є політичні відносини. Якщо цей тип відносин є пріоритетним для певної науки, то такий підхід є цілком виправданим і обґрунтованим. Однак, твердження про те, що юридична наука має своїм пріоритетним предметом саме політичні відносини, навряд чи можна вважати коректним у науково-методологічному плані. З цієї причини, якщо відмовитись від практики “перенесення” або “запозичення” понять від однієї науки до іншої (йдеться про межі застосування політологічних понять у сфері юридичних досліджень), слід визнати слушність підходу вітчизняних фахівців-юристів, які наполягають на необхідності коригування змісту вихідних понять. У результаті чого, досліджуючи форму держави крізь призму юридичної науки (у першу чергу – теорії держави і права), правильніше застосовувати не поняття “політичний режим”, а такий термін, як “державно-правовий режим”. З цього погляду, державно-правовий режим поставатиме як “система прийомів, методів і способів здійснення державної влади”, що відображають соціальну сутність держави, а також загальний напрям її розвитку (мається на увазі спрямованість її розвитку до соціальної і правової держави чи, навпаки, до кланової, антисоціальної тощо) [11, 116]. Водночас, таке тлумачення поняття державно-правового режиму дає підстави включити у нього і такі властивості й характеристики, як: міра участі громадян у механізмах формування державної влади і способи такого формування; ступінь захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина; місце і роль недержавних структур у суспільному житті; методи та інтенсивність використання владних ресурсів; рівень врахування інтересів різних соціальних груп при формуванні та запровадженні державної політики у тій чи іншій сфері тощо. Тому стає можливим не просто визначити ті чи інші правові ознаки різних типів державно-правових режимів, оскільки кожен із щойно зазначених аспектів пов’язаний з формування та забезпеченням практичної діяльності конкретних

правових інститутів, кожен з яких покликаний унормувати та регулювати відповідні типи суспільних відносин, а й систематизувати їх [12].

Деяким іншим методологічним підходом до визначення цього елементу форми держави слід визнати такий, що редукує його виключно до державного режиму. На відміну від політичного режиму, поняття “державний режим” має значно більш чітко визначений юридичний зміст. Як писав Ю. Тодика, “у теоретичному плані державний режим постає як кореляційна залежність між способами здійснення державної влади відносно громадян (їх об’єднань) та формами і способами участі населення у справах держави” [13, 41]. Більше того, доволі часто у змістовному плані воно практично повністю збігається з тими дефініціями державно-правового режиму, які знаходимо у працях вітчизняних і зарубіжних авторів. Наприклад, характеризуючи форму державного режиму як “реальний прояв організаційно-оформленої влади” А. Осауленко відмічає, що завдяки цьому поняттю “можна провести чітку межу різними державами”, оскільки воно “є певною мірою “лакмусовим папірцем”, за допомогою якого можна визначити відповідність між проголошеними положеннями, насамперед, форми державного правління та їх реальним втіленням у життя” [14, 145]. У цьому ж контексті доцільно навести аргументи відомого та визнаного російського фахівця В. Чиркіна, який також застосовує поняття “державний режим”, описуючи ним один з елементів форми держави. На думку цього юриста, державний режим описує функціонально-діяльнісний вимір існування держави, а отже є одним із найважливіших предметів конституційно-правового регулювання. При цьому, незалежно від того чи знаходить це поняття своє безпосереднє формально-юридичне закріплення у тексті конституції чи в конституційному законодавстві в цілому, все одно предметом конституційно-правового регулювання стають такі елементи форми державного режиму, як: а) поділ влади, рольова автономія різних гілок державної влади або,

навпаки, концентрація влади в руках одного органу державної влади чи однієї посадової особи; б) змагальність у публічному житті або цілеспрямоване використання ресурсів державної влади на зниження опонентів, опозиції та альтернативних поглядів; в) рівень конституційних гарантій прав і свобод громадян, можливість брати активну та ефективну участь у державному і суспільному житті; г) забезпеченість самоврядування або побудова жорсткої централізованої “вертикалі влади”, яка виключає або максимально знижує будь-який потенціал місцевих громад, не сприймає ідеї децентралізації і деконцентрації влади.

На перший погляд, смислова редукція цього елемента форми держави виключно до поняття “державний режим” не має принципового значення для сучасної теорії держави і права, адже як в одному, так і в іншому випадку йдеться про приблизно один і той самий аспект форми держави, який стосується практики реалізації державної влади та реальних показників діяльності держави щодо суспільства та окремих громадян (їх колективів). Однак, на нашу думку, повністю погодитись з таким теоретико-методологічним підходом все ж таки неможливо. У цьому плані варто навести такі аргументи.

По-перше, специфікою сучасних теоретико-правових досліджень є наголос на змістовній близькості таких явищ, як держава і право, а також на методологічній хибності будь-яких спроб тлумачити їх у відриві одне від одного. Тобто на відміну від класичної теорії держави і права, коли питання існування та функціонування держави і права розглядалися відокремлено, в сучасних дослідженнях дедалі більшим є наголос на їх нерозривності, оскільки ані право не може існувати без держави, ані держава не може підтримувати будь-яку свою сталу форму поза таким фундаментальним суспільним інститутом, як право [15, 13–14]. Таким чином, досліджуючи родове поняття форми держави, необхідно відзначити не лише ті ознаки, які структурно притаманні організаційній специфіці державної влади та системі державних органів (форма правління та форма

державно-територіального устрою), а й ті, що дають можливість розкрити та охарактеризувати специфіку взаємодії держави і права в процесі функціонування (мається на увазі процес реалізації функцій будь-якої сучасної держави [16, 300–445]) і безпосередньої діяльності держави. Справді, якщо звернутись до останніх досліджень у галузі теорії держави і права та конституційного права, то легко помітити, що одним з ключових показників, який дає підстави говорити і про форму держави, і про її сутність — це саме співвідношення держави і права. Тобто фактор права стає визначальним у будь-якому науково-юридичному дискурсі державності. З цієї причини, в структурі форми держави має існувати такий елемент, за допомогою якого можна безпосередньо визначити і юридично закріпити характер співвідношення держави і права, чітко з'ясувати, наскільки реальним є дотримання принципу верховенства права, якою мірою правові норми реалізуються у практиці публічно-владних відносин, чи право лише формально визнається детермінантою діяльності держави, чи ця вимога об'єктивно втілюється у практиці суспільних відносин [17].

По-друге, в загальному визначенні поняття форми держави особливу роль відіграє фактор ставлення держави до права, чи точніше — у який спосіб держава сприймає право та принцип його верховенства. Тобто для визначення форми держави необхідно чітко розуміння того, чи забезпечено у ній верховенство права, або як його пропонує описувати С. Головатий — “правовладдя”. У цьому контексті йдеться не лише про формальний акт закріплення на найвищому конституційному рівні принципу верховенства права (нагадаємо, що в Конституції України це ч. 1 ст. 8), але про особливу форму співвідношення між конституцією, як Основним Законом держави і суспільства, та принципом верховенства права: “Підпорядкованість конституції... принципів верховенства права обумовлена, передусім, природою та призначенням цього документа як акта установчої влади народу” [18]. Свого часу на це звернув увагу відомий вітчизняний фахівець

О. Петришин, який писав, що будь-яке сучасне науково-правове дослідження феномена держави завжди передбачає аналіз реального співвідношення держави і права, оскільки право може сприйматись державою і як імперативний принцип її існування, і як засіб придушення громадської активності та спосіб нав'язування громадянам будь-яких рішень державної влади [19]. З цього погляду, для характеристики форми держави ключову роль відіграє те, чи право інструменталізується, чи воно, все ж таки, сприймається державою як “знаряддя соціального прогресу, гарантованості усезагальної свободи та рівності” [20]. При цьому, зазначене положення має значення і для аналізу інших елементів форми держави, оскільки від специфіки співвідношення держави і права залежить об'єктивний стан форми правління, яка, у разі процесу інструменталізації права, може характеризуватись істотною розбіжністю формально-юридичної та фактично-юридичної форми правління. Те ж саме справедливо і відносно форми державно-територіального устрою, оскільки якщо право постає для держави лише засобом нав'язування своєї волі, то незалежно від закріпленої в конституції та законах форми державно-територіального устрою, ці норми можуть легко порушуватись або переписуватись у разі зміни політичної волі правлячої верхівки.

По-третє, аналізуючи форму держави як у теоретичному, так і в практичному аспекті, особливого значення набуває питання об'єктивної відповідності реальних практик здійснення державної влади (все те, що описується через прийоми, методи і способи здійснення державної влади). Справді, у разі акцентування виключно на “державній складовій” режиму здійснення влади, завжди поставатиме питання про те, наскільки ті чи інші методи і способи реалізації влади відповідають не тільки “літері закону”, а й його духу, тобто праву. У цьому плані, описуючи державу як форму організації та реалізації публічної влади на певній території, важливо зрозуміти, чи відповідає її діяльність лише нормам чинного державного законодавства,

чи вона враховує і фундаментальні правові принципи, ідеї та цінності. Це означає, що діюче в тій чи іншій державі право має бути не лише реальним, а й нести в собі універсальні цінності, у тому числі і щодо способів організації та функціонування системи публічної влади [21, 186–200].

Таким чином, для сучасної теорії держави і права вжиття поняття “державно-правовий режим” при аналізі форми держави в цілому видається не лише обґрунтованим, а й вельми плідним у методологічному плані, адже він дає змогу, з одного боку, уникати неправомірного ототожнення державного життя з політичним життям (у такому разі відбувається своєрідне “змішування” юридичних понять і категорій з політологічними), а з другого боку — істотно уточнити характер співвідношення держави і права, який дає підстави говорити про форму держави як певний загальний спосіб взаємної детермінації держави і права. Такий підхід до аналізу державно-правового режиму дає можливість для застосування нових критеріїв для визначення форми держави в цілому, оскільки у найбільш загальному сенсі можна виокремити такі дві форми організації і функціонування держави, як: а) держава, яка у своїй діяльності керується та обмежується нормами та загальними принципами права (тобто держава, в якій реалізується імператив правовладдя); б) держава, в якій право постає інструментом публічно-владної боротьби і слугує інтересам владних кланів, корпорацій, спільнот тощо. Водночас, досліджуючи такі складові державно-правового режиму, як: спосіб формування вищих органів державної влади, рівень гарантованості місцевого самоврядування, дотримання фундаментальних принципів виборчого права, ставлення держави до громадянського суспільства, рівень легітимності державної влади, реальність забезпечення прав і свобод людини і громадянина, рівень політичного та ідеологічного плюралізму тощо, отримуємо додаткові підстави для подальшої класифікації державно-правових режимів, які можуть бути розподілені на два основні типи. Цими загальними типами є

демократичні та недемократичні державно-правові режими. Причому останні, у свою чергу, містять у собі два підкласи: авторитарні й тоталітарні державно-правові режими. Навіть з цього неповного переліку складових державно-правових режимів стає очевидним, що всі вони істотним чином впливають як на форму державно-територіального устрою, так і на форму державного правління. Утім, значно більш вагому роль вони відіграють при визначенні сутнісних ознак держави державної влади, що, власне, є ключовою підставою для загального визначення належності держави в цілому до того чи іншого типу.

Отже, підбиваючи підсумки проведеного дослідження і акцентуючи на визначенні ролі державно-правового режиму при визначенні форми держави, можемо сформулювати такі висновки. По-перше, державно-правовий режим постає невід'ємною частиною змісту загального поняття “форма держави”, оскільки він дає можливість розкрити динамічний аспект її існування, тобто представити державу і державну владу у її діяльності як сукупність визначних на правовому рівні та юридично унормованих методів та способів реалізації публічної влади. По-друге, маючи певний ряд спільних моментів у частині визначення їх змісту, такі поняття, як “державно-правовий режим”, “політичний режим” і “державний режим”, не можна вважати тотожними за змістом. У цьому сенсі для сучасної теорії держави і права в контексті аналізу форми держави найбільш коректним видається застосування поняття державно-правового режиму, оскільки воно дає змогу у формальний спосіб описати не лише державу саму по собі, а саме з погляду її взаємодії з правом та тієї системи відносин, які утворюються між державою і правом. По-третє, важливою складовою змісту поняття державно-правового режиму є те, що воно допомагає дослідити форму держави не тільки у світлі процесу набуття, розвитку та практичної реалізації публічної влади, а й у її кореляції з правом, праворозумінням, правотворчістю та правозастосуванням. У результаті чого,

загальне поняття форми держави отримує винятково важливий вимір, яким є його взаємозв'язок з правом.

Література

1. Яковлев А. Конституційний процес як засіб демократизації сучасної України / А. Яковлев // Право України. — 2013. — № 8. — С. 120.
2. Сergyogina С. Г. Система взаємовідносин між державою і населенням як складова форми держави / С. Г. Сergyogina // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. — 2005. — Вип. 73. — С. 57–58.
3. Дроботова Т. Б. Поняття державно-правового режиму: теоретичні проблеми визначення / Т. Б. Дроботова // Бюлетень Мін-ва юстиції України. — 2009. — № 11. — С. 100–101.
4. Ковальчук В. Взаємодія громадянського суспільства та державної влади / В. Ковальчук // Право України. — 2009. — № 6. — С. 90–99.
5. Медведчук В. Демократія і суспільство: цінності, принципи, державно-правові механізми / В. Медведчук // Право України. — 2013. — № 8. — С. 54.
6. Семеніхін І. В. Правова доктрина: поняття та особливості / І. В. Семеніхін // Державне будівництво та місцеве самоврядування // Зб. наук. праць. — 2009. — Вип. 12. — С. 137.
7. Мірошніченко М. І. Теоретичні і методологічні засади генезису правової системи України: Монографія / М. І. Мірошніченко. — К.: Ун-т “Україна”, 2010.
8. Крижановський А. Доктрина правового порядку в Україні: генезис, сучасний стан і перспективи / А. Крижановський // Право України. — 2013. — № 9. — С. 229–242.
9. Заєць А. Концепції правової держави і верховенства права в українській правовій доктрині / А. Заєць // Право України. — 2013. — № 9. — С. 260–265.
10. Енгибарян Р. В. Теория государства и права / Р. В. Енгибарян, Ю. К. Краснов. — М.: Норма, 2007.
11. Загальна теорія держави і права / За ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. — Х.: Право, 2009.
12. Дроботова Т. Б. Правові ознаки демократичного державно-правового режиму: актуальні питання систематизації / Т. Б. Дроботова // Юрид. Україна. — 2010. — № 1. — С. 34–40.
13. Тодыка Ю. Н. Основы конституционного строя Украины / Ю. Н. Тодыка. — Х.: Факт, 1999.
14. Теорія держави та права / За ред. Є. О. Гіди. — К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2011.
15. Лукьянова Е. Г. Теория государства и права. Введение в естественно-правовой курс / Е. Г. Лукьянова. — М.: Норма: ИНФРА-М, 2011.

16. Волинець В. В. Функції сучасної держави: теоретико-правові проблеми: Монографія / В. В. Волинець. — К.: Логос, 2012.
17. Скрипнюк В. М. Конституційно-правові принципи організації та функціонування державної влади в Україні / В. М. Скрипнюк // Право України. — 2002. — № 5. — С. 3–8.
18. Головатий С. Верховенство права (правовладдя) як його тлумачить Венеціанська Комісія / С. Головатий // Право України. — 2011. — № 10. — С. 166.
19. Петришин О. В. Право як соціальне явище: з точки зору юриста / О. В. Петришин // Трансформація політики в право: різні традиції та досвід: Матер. міжнар. наук. конф. / За ред. В. Я. Тація. — Х.: Право, 2006. — С. 28.
20. Цвік М. Праворозуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) / М. Цвік // Право України. — 2012. — № 4. — С. 26.
21. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: Монографія / О. В. Скрипнюк. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000.

Надано критичний аналіз теоретико-методологічних підходів у сучасній теорії держави і права до визначення цього поняття, а також розкрито його значення для наукового вивчення процесів розвитку правової системи, демократизації публічної влади, конституційної модернізації та постання в Україні розвиненого громадянського суспільства. Визначено місце державно-правового режиму в предметі сучасного конституційно-правового регулювання.

Дан критический анализ теоретико-методологических подходов в современной теории государства и права к определению этого понятия, а также раскрыто его значение для научного изучения процессов развития правовой системы, демократизации публичной власти, конституционной модернизации и становления в Украине развитого гражданского общества. Определено место государственно-правового режима в предмете современного конституционно-правового регулирования.

The author provides a critical analysis of the theoretical-and-methodological approaches in the modern theory of law to the definition of this term, and also reveals its importance to the scientific study of the processes of the legal system development, the democratization of public authorities, the establishment of constitutional modernization in Ukraine, and the development of the civil society. The place of state-and-legal regime in the subject of modern constitutional and legal regulation is shown.

Надійшла 12 грудня 2013 р.